

מהפכה על פרשת דרכים: המאבק על דמותה של הרפובליקה האסלאמית

רז צימט

הרפובליקה האסלאמית נמצאת כיום בעיצומו של מאבק פנימי נוקב בין ממשל רוחאני ליריביו במחנה השמרני. הנשיא חותר בהדרגה ובזהירות למימוש הבטחותיו לציבור בוחריו, ובראשן שיפור המצב הכלכלי וצמצום מעורבות הממשלה בחיי האזרחים. הממסד השמרני מנסה בתגובה לבלום חלק מיוזמותיו, הנתפסות בעיני המשטר כאיום על ערכי המהפכה ואף על יציבותו.

מצוקות האזרחים ודרישתם לשינוי אינן נעלמות מעיני המשטר, המודע לגודל הציפיות בציבור ומכיר בצורך לספק להן מענה באמצעות הסרת הסנקציות הכלכליות, והרחבה מסוימת של חירויות הפרט. המשטר ניצב, עם זאת, בפני פרדוקס כפול: האפשרות להסרת הסנקציות במסגרת הסכם קבע בין איראן למערב עשויה אמנם לשפר את המצב הכלכלי, אך גם להגביר את חשיפתה של איראן להשפעות מערביות ולחזק את מעמד הביניים, הנחשב סוכן מרכזי לשינוי. הצלחת הנשיא עשויה לספק את מאוויי הציבור, אך גם להגביר את הציפייה לרפורמות אזרחיות ולחזק את מעמדו על חשבון המנהיג העליון.

מילות מפתח: איראן, רוחאני, רפורמה, שמרנים

הקדמה

שמונה חודשים לאחר בחירתו של חסן רוחאני כנשיא איראן, נמצאת הרפובליקה האסלאמית בעיצומו של מאבק פנימי נוקב בין הנשיא ותומכיו לבין יריביו במחנה השמרני. בעוד הנשיא חותר לשינויים משמעותיים במדיניות הפנים והחוץ של ארצו, ניכר מאמצם של גורמים שמרניים במערכת הפוליטית, בממסד הדתי ובמשמרות

ד"ר רז צימט הוא חוקר במרכז אליאנס ללימודים איראנים, אוניברסיטת תל-אביב.

המהפכה לבלום חלק מיוזמותיו, הנתפסות בעיניהם כאיום פוטנציאלי על ערכי המהפכה ואף על יציבות המשטר.

רוחאני, שנמנה עם מייסדי המשטר האיראני ונחשב שמרן מתון, מבקש מאז בחירתו להוביל שינויים על בסיס הבטחותיו לציבור בוחריו במהלך מערכת הבחירות, דוגמת שיפור המצב הכלכלי, הקלת האווירה הביטחונית בחברה, שחרור אסירים פוליטיים, מתן זכויות לנשים ולמיעוטים האתניים והרחבת חופש הביטוי. אף כי רוחאני אינו מזוהה עם המחנה הרפורמיסטי, הוא מכיר בצורך להתאים את האידאולוגיה המהפכנית לתנאי הזמן ולמציאות העכשווית. בחירתו מבשרת תמורות במדיניות האיראנית, אם כי הוא עצמו מחויב לדרכה של המהפכה האסלאמית ולשיטה השלטונית המבוססת על עקרון "שלטון חכם ההלכה".

הכשרתו הדתית לצד השכלתו האקדמית המערבית, הרקע הממסדי שלו והמנדט שקיבל מהציבור מאפשרים לו לקדם את מדיניותו, תוך שהוא מנסה להימנע ככל האפשר מעימותים עם מוקדי הכוח המרכזיים, ובראשם המנהיג העליון, איתאללה עלי ח'אמנהאי, הממסד הדתי ומשמרות המהפכה. הנשיא בוחר בשלב זה את מאבקיו בזהירות ומעדיף להתמקד בסוגיות כלכליות ובקידום שיחות הגרעין מול המערב, במאמץ לקדם את הסרת הסנקציות. ניכר, עם זאת, כי הוא נחוש להוביל שינויים עמוקים – גם אם מדודים והדרגתיים – במאמץ לצמצם את המעורבות הממשלתית בחיי האזרחים ולספק מענה לדרישת הציבור לשינוי.

ממשלה בדרך לשינוי

מאז נבחר כנשיא ביטא רוחאני את מחויבותו לקידום תמורות תרבותיות וחברתיות בשורת הצהרות, שבהן הביע תמיכה בהרחבת חירויות האזרח ובעידוד החופש התרבותי. בריאיון טלוויזיוני ששודר ב־26 בנובמבר, במלאת 100 ימים לממשלתו, הצהיר הנשיא כי אין בכוונת הממשלה להתערב בסוגיות תרבותיות, שמעורבותה בהן אינה חיונית. "איננו מעוניינים בתרבות ממשלתית כי אם בממשלה תרבותית", הכריז רוחאני.¹ שר ההכוונה האסלאמית, עלי ג'נתי, ביטא אף הוא את מחויבות הממשלה לרפורמות תרבותיות. בשונה מאביו, איש הדת הבכיר איתאללה אחמד ג'נתי, המשמש מזכיר "מועצת שומרי החוקה" ומזוהה עם הימין השמרני הקיצוני, אימץ בנו גישה ליברלית יחסית בסוגיות הקשורות לחופש הביטוי והעיתונות. בראיון שהעניק בחודש ינואר לרשת הטלוויזיה "אלג'זירה" בשפה האנגלית, הצהיר השר כי הממשלה חותרת להרחבת החירויות בתחומי העיתונות, הספרות והקולנוע.² אחד הנושאים המרכזיים שבהם בולט השינוי במדיניות הממשלה נוגע למדיניותה ביחס לרשתות החברתיות. שינוי זה ניכר הן בהגברת נוכחות בכירי הממשלה ברשתות, והן בתמיכתם הפומבית בהסרת המגבלות החוקיות על פעילותן. הממשל החדש אימץ בעניין זה גישה ליברלית הדוגלת בהסרת החסימה מן הרשתות. שר

התקשורת, מחמוד ואעט'י, הצהיר לא אחת כי הממשלה תומכת בהסרת החסימה מפייסבוק, בניגוד לעמדת "הוועדה לקביעת קריטריונים פליליים" האחראית למדיניות סינון אתרי אינטרנט וחסימתם.³

מחויבות הממשלה ליישום רפורמות אזרחיות הדרגתיות אינה מוגבלת למישור ההצהרתי בלבד, ומתבטאת גם בשינוי מדיניות בפועל בתחומים מסוימים הנתונים לאחריותה. סמוך לראשית כהונת הממשלה הודיע משרד המדעים וההשכלה הגבוהה על החלטתו להשיב לאוניברסיטאות כמה עשרות סטודנטים ומרצים, שהושעו בשנים האחרונות מלימודים או מהוראה בשל פעילותם הפוליטית.⁴ בספטמבר 2013 התיר משרד ההכוונה האסלאמית לפתוח מחדש את "בית הקולנוע". מוסד זה המאגד למעלה מ־5,000 עובדים בתעשיית הקולנוע נסגר בראשית 2012 בהוראת משרד ההכוונה, בטענה כי מנהליו פועלים בניגוד לערכי המהפכה ומשתפים פעולה עם מתנגדי המשטר. במקביל דווח על כוונת הממשלה לחדש את פעילות אגודת העיתונאים, שנסגרה בעקבות מהומות 2009.⁵

הקלה מסוימת ניכרת גם בתחום אכיפת קוד הלבוש האסלאמי. בנובמבר 2013 דיווחה התקשורת האיראנית כי בכוונת הנשיא לבטל את פעילות "משמרות הצניעות" ברחובות הערים, ולהעביר את סמכויות אכיפת קוד הלבוש האסלאמי מידי כוחות ביטחון הפנים לידי משרד הפנים, הנתון לשליטתו הישירה.⁶ רוחאני הנחה את כוחות ביטחון הפנים שלא לאמץ גישה קיצונית ביחס למדיניות האכיפה האסלאמית, ולהקפיד על כבוד האדם. זאת, בהתאם לעמדה המסויגת שביטא במהלך מערכת הבחירות ביחס למדיניות אכיפת הקוד האסלאמי במתכונתה הנוכחית.

מתקפת הנגד של השמרנים

יוזמות הממשל בתחום מדיניות הפנים לא נותרו חסרות תגובה מצד המחנה השמרני. המשטר נאלץ אמנם לאפשר לנשיא לקדם שינויים מסוימים לאור הכרתו בדרישת הציבור לשינוי, שהתבטאה בתוצאות הבחירות. בכירי המשטר ובראשם המנהיג העליון נחושים, עם זאת, להציב בפני הנשיא וממשלתו "קווים אדומים" שחצייתם עלולה, בראייתם, לערער את ערכי המהפכה ולהציב אתגר של ממש ליציבותו. זאת במיוחד לנוכח ניסיון העבר מתקופת כהונתו של הנשיא לשעבר, מחמד ח'אתמי (1997–2005). בשל מאמציו לקדם רפורמות אזרחיות מרחיקות לכת,

שרובן נבלמו על ידי הממסד השמרני, נחשב ח'אתמי בעיני השמרנים כמי שהציב איום של ממש על דמותה של הרפובליקה האסלאמית, וזרע את זרעי הפורענות שהובילו למהומות 2009. במאמציו לטרפד כל ניסיון לקדם רפורמות משמעותיות,

בכירי המשטר ובראשם המנהיג העליון נחושים להציב בפני הנשיא וממשלתו "קווים אדומים" שחצייתם עלולה, בראייתם, לערער את ערכי המהפכה

לא נרתע הממסד השמרני מניצול שליטתו ברשות השופטת ובמנגנוני הביטחון ואכיפת החוק.

מאז בחירתו כנשיא נהנה רוחאני בדרך כלל מגיבוי מצד המנהיג העליון, עלי ח'אמנהאי. גיבוי זה הוא שאפשר לו, בין היתר, לקדם את התהליך המדיני מול המערב בסוגיית הגרעין, ולנהל משאומתן עם ארצות הברית. אף על פי כן, ח'אמנהאי נותר מחויב לתפיסת עולמו המהפכנית, ובכמה הזדמנויות מתח ביקורת נקודתית על הנשיא מחשש לפגיעה בערכי המהפכה. בדצמבר 2013 ניצל המנהיג פגישה עם חברי "המועצה העליונה של המהפכה התרבותית" על מנת לבטא את עמדותיו בענייני תרבות, ולמתוח ביקורת פומבית – אף כי מרומזת – על כוונת הנשיא לצמצם את מעורבות ממשלתו בנושאים אלה. בנאום לפני חברי המועצה הדגיש ח'אמנהאי כי הממשלה מחויבת לפקח על ענייני התרבות. הוא גם התריע מפני "המתקפה התרבותית" מצד המערב, וטען כי מאמצי מדינות המערב להשפיע על הצעירים האיראנים באמצעות רשתות תקשורת, רשת האינטרנט, ספרים ומשחקי ילדים מהווים איום חמור על איראן.⁷

ניסיונו של המנהיג העליון לרסן את רוחאני בא לידי ביטוי גם ביחס למדיניות כלפי ארצות הברית. ההכרה בצורך להגיע להסדר גרעיני עם המערב, שיאפשר את הסרת הסנקציות הכלכליות, אילצה את ח'אמנהאי להתיר לרוחאני לנהל משאומתן עם ארצות הברית. בניגוד לעמדת הנשיא, שרואה בהידברות הישירה עם ארצות הברית פוטנציאל לאימוץ מדיניות פתוחה יותר כלפי המערב, המנהיג נותר בעמדתו העקרונית, השוללת כל אפשרות לנרמול היחסים בין המדינות. בנאומו לרגל יום ההשתלטות על השגרירות האמריקאית תקף ח'אמנהאי בחריפות את ארצות הברית, והדגיש כי אינו בוטח בה. הוא חזר על עמדתו העוינת כלפי ארצות הברית בנאום שנשא ב-9 בינואר 2014, שבמהלכו שב וכינה את ארצות הברית בתואר "שטן", וטען כי שיחות הגרעין הוכיחו לכולם את עוינותה של אמריקה כלפי איראן, האסלאם והמוסלמים.⁸

ככל שהתבררו כוונות הנשיא להרחיב את הפתיחות בזירה הפנימית ולהסיר חלק מהמגבלות המוטלות על הרשתות החברתיות ועל פעילותם של אנשי תרבות ואמנות, כך גברה הביקורת כלפיו בממסד הדתי, במערכת הפוליטית ובמשמרות המהפכה. השכלתו הדתית של הנשיא רוחאני, הנושא בתואר הדתי "חג'ת אל-אסלאם", הקנתה לו מעמד מיוחד המקל עליו ליישם את מדיניותו, אך מעמדו לא מנע ביקורת כלפי מדיניותו מצד אנשי דת בכירים המזוהים עם הימין השמרני הקיצוני, דוגמת איתאללה נאצר מכארם-שיראזי. בפגישה עם חברי ועדת התרבות של המג'לס הביע איש הדת הבכיר דאגה משינוי מדיניותו של משרד ההכוונה האסלאמית ביחס לקוד הלבוש האסלאמי, לפעילות הרשתות החברתיות ולמגבלות

על פרסום עיתונים וספרים, והזהיר מפני הפיכתו של משרד ההכוונה האסלאמית למשרד ההכוונה הבלתי-אסלאמית.⁹

המג'לס הנשלט על ידי רוב שמרני הפך אף הוא זירה לביקורת גוברת כלפי הנשיא ושריו. בראשית ינואר זומן שר ההכוונה האסלאמית לשימוע בפני חברי המג'לס, שמתחו ביקורת על מדיניות משרדו. חבר המג'לס, חמיד רסאא'י, האשים את השר בהפגנת סובלנות יתרה ביחס לפגיעה בקודשי האסלאם, והלין על תמיכתו הפומבית בשירת נשים ועל הסתייגותו מהחלטת הרשות השופטת לסגור את היומון הרפורמיסטי "בהאר", בעקבות פרסום מאמר שנתפס כפגיעה בכבודו של עלי בן אבו־טאלב, האמאם השיעי הראשון.¹⁰

בחודשים האחרונים גברה הביקורת על מדיניות הנשיא גם מצד גורמים בכירים במשמרות המהפכה. ברקע לביקורת זו ניתן לציין את מאמצי הנשיא לצמצם את השפעת משמרות המהפכה בפוליטיקה ובכלכלה, הניכרים, בין היתר, בצמצום ייצוגם בממשלה ובדחיקתם ממספר פרויקטים כלכליים בתחומי הפיתוח והאנרגיה.¹¹ משמרות המהפכה, שאינם מעוניינים בעימות פומבי עם הנשיא הנהנה מגיבוי מצד המנהיג העליון ומתמיכה ציבורית נרחבת, מסתפקים בשלב זה בביקורת זהירה על התנהלות הממשלה. בנאום באוניברסיטת "אמאם צאדק" בטהראן בדצמבר 2013 הביע מפקד משמרות המהפכה, מחמד-עלי ג'עפרי, את הסתייגותו מההשפעה המערבית הגוברת בניהול ענייני המדינה. כמו כן התייחס ג'עפרי במרומוז לדברי רוחאני בנוגע לצורך להרחיק את משמרות המהפכה מן הפוליטיקה, וטען כי האיום המשמעותי ביותר על המהפכה האסלאמית הוא בזירה הפוליטית, וכי משמרות המהפכה המחויבים להגן על הישגי המהפכה אינם יכולים להישאר שקטים לנוכח איום זה.¹²

הממסד השמרני לא הסתפק בביקורת פומבית על הממשלה ונקט גם צעדים מעשיים, שביטאו את נחישותו לבלום ניסיונות לרפורמות אזרחיות. זמן קצר לאחר בחירת הנשיא שוחררו כמה עשרות פעילים פוליטיים, שרבים מהם השלימו או היו קרובים להשלים את תקופת מאסרם. עם זאת, עשרות אסירים פוליטיים נותרו במאסר, ובמקביל עצרו השלטונות מספר אמנים ופעילי רשתות חברתיות. גם במדיניות חופש הביטוי והעיתונות לא חל שינוי של ממש. באוקטובר נסגר העיתון הרפורמיסטי "בהאר" ועורכו נעצר. כמו כן מנעו השלטונות את הוצאתם לאור של כמה עיתונים רפורמיסטיים, שהיו אמורים לחדש את פעילותם. חסימת הרשתות החברתיות נותרה אף היא בעינה. בדצמבר חסמו השלטונות את שירות הצ'טים הסיני WeChat הנפוץ באיראן, ובמקביל דווח על כוונת הוועדה האחראית על סינון אתרי אינטרנט וחסמתם לחסום שירותים נוספים, כגון וייבר ואינסטגרם. בראשית דצמבר הבהיר דובר הרשות השופטת והתובע הכללי, ע'לאם-חסיין מחסני-אז'האי,

כי כל עוד רשת פייסבוק מעודדת שחיתות וכוללת תכנים פליליים ותכנים הפוגעים בביטחון ובמוסר, לא יחול שינוי בעמדת הרשות השופטת בנוגע לשימוש בה.¹³

“דור שלם דורש שינוי”

מאמצי הנשיא לשפר את המצב הכלכלי ולצמצם את מעורבות הממשלה בחיי האזרחים משקפים היטב את הכרתו בצורך לספק מענה למצוקותיהם של אזרחי ארצו, ולדרישתם הגוברת לשינוי. הכרה זו מצאה את ביטויה בהכרזתו של רוחאני במהלך מערכת הבחירות, שעליה חזר גם בנאומו לפני סטודנטים באוניברסיטת “שהיד בהשתי” בטהראן בחודש דצמבר, שלפיה הצנטריפוגות צריכות להסתובב, אך רק בתנאי שגם חיי האזרחים והכלכלה ינועו קדימה.¹⁴

הקלת המצוקות החברתיות והכלכליות והשגת חופש פוליטי היו מהמטרות החשובות של המהפכה האסלאמית. עם כניסתה של המהפכה לשנתה ה־36, המשטר האיראני טרם הצליח לספק את מאוויי האזרחים, והפער בין הציבור למוסדות המהפכה הולך ומתרחב. אזרחי איראן, ובעיקר בני הדור הצעיר, דורשים לפתור את מצוקותיהם ולהגביר את חירויותיהם, ומתרחקים בהדרגה מערכי המהפכה. בשנים האחרונות ניצבת איראן בפני משבר כלכלי חמור. חלקו נובע מבעיות מבניות במשק האיראני כגון תלות בהכנסות המדינה מנפט, חולשת המגזר הפרטי ושחיתות בהיקף נרחב, חלקו נובע מניהול כלכלי כושל וחלקו נעוץ בהשלכות הסנקציות. סימני המשבר הכלכלי ניכרים אמנם בקרב כלל האוכלוסייה, אך השפעותיו בולטות במיוחד בקרב הצעירים.

בשל העלייה החדה בשיעור הילודה בשנות השמונים, מתאפיינת איראן כיום כמדינה בעלת אוכלוסייה צעירה. מאז המהפכה האסלאמית עברה מדיניות תכנון הילודה שינויים מרחיקי לכת. לאחר המהפכה הושעתה התוכנית לתכנון המשפחה שהונהגה רשמית בקיץ 1967, במטרה להפחית את קצב הריבוי הטבעי של האוכלוסייה. במחצית השנייה של שנות השמונים גברה ההכרה במשמעויותיו הכלכליות והחברתיות של גידול אוכלוסייה בלתי־מבוקר, שנתפס כבלם בפני צמיחה כלכלית ופיתוח, והנהגת איראן אימצה מחדש את התוכנית לתכנון ילודה. מדיניות זו נותרה בעינה עד קיץ 2012, עת הנחה המנהיג העליון, איתאללה עלי ח'אמנהאי, לבחון מחדש את מדיניות תכנון הילודה, מתוך כוונה להגדיל את האוכלוסייה ולבלום את תהליך הזדקנות החברה האיראנית. על אף הירידה החדה בשיעור הילודה לרמה של 1.27% בשנת 2012, שהושגה בזכות מאמצי הפיקוח של המשטר מסוף שנות השמונים, ניכר “המומנטום הדמוגרפי” באיראן עד היום, מכיוון שמיליוני צעירים שנולדו במהלך שנות השמונים נכנסו למעגל הפיריון וביקשו להשתלב בשוק העבודה. נכון למפקד האוכלוסין שנערך בשנת 2011, מנתה אוכלוסיית איראן למעלה מ־75 מיליון בני־אדם, שמתוכם גילם של קרוב ל־72%

היה פחות מ־40% וגילם של כ־55% היה פחות מ־30, אשר חלק ניכר מהם (כ־31.6% מכלל האוכלוסייה) הם צעירים בגיל העבודה (15–30), והיתר ילדים עד גיל 15.¹⁵ הריבוי הטבעי הגבוה בעשור הראשון למהפכה והמיתון הכלכלי הובילו לפער הולך וגדל ביכולתו של המשק האיראני לספק מענה למספר הצעירים המיועדים להיכנס לשוק העבודה מדי שנה. משבר האבטלה ניכר במיוחד בקרב צעירים, ובכללם צעירים משכילים. באוקטובר 2013 עדכן עאדל אזאר, ראש המרכז האיראני לסטטיסטיקה, כי שיעור האבטלה בקרב צעירים בני 15 עד 24 הגיע בשנת 1391 האיראנית (המקבילה לשנת 2012–2013) ל־26% – שיעור הגבוה פי שניים משיעור האבטלה הרשמי הכולל במדינה, שעמד על 12.2%.¹⁶

במקביל למצוקות החברתיות והכלכליות, מתרחב הפער בין מוסדות המשטר והממסד הדתי לדור הצעיר. צעירים רבים הולכים ומתרחקים מערכי המהפכה ומאמצים לעצמם אורח חיים מערבי, חרף מאמצי השלטונות לבלום את מה שנתפס בעיניהם כמתקפה תרבותית מצד המערב. בדצמבר 2013 הודה שר ההכוונה האסלאמית כי כשלו מאמצי השלטונות לאסור את השימוש בצלחות לוויין המשמשות את אזרחי איראן לצפייה בשידורי טלוויזיה מחו"ל, וכי למעלה מ־70% מתושבי טהראן צופים בשידורים אלה.¹⁷

מגמה חברתית נוספת שיש בה כדי לעורר דאגה מצד הממסד הדתי היא תהליך החילון שעובר על החברה האיראנית, במקביל לשחיקת מעמדם של אנשי הדת בשנים האחרונות.¹⁸ דרשן תפילות יום השישי בעיר משהד, איתאללה סיד אחמד עלם אל־הדא, ביטא את דאגת הממסד הדתי מהתרחקות החברה מערכי האסלאם, כאשר הצהיר ערב יום השנה למהפכה כי החברה האיראנית גרועה כיום מבחינה תרבותית יותר מאשר טרם המהפכה. הוא הלין על כך שהצעירים מעדיפים לצפות בשידורי הטלוויזיה בלוויין ובסרטי קולנוע ולהאזין למוזיקה, במקום לעסוק בענייני דת.¹⁹

מכירים בצורך לשנות אך חוששים משינוי: הפרדוקס של המחנה השמרני

מצוקותיהם הכלכליות והחברתיות של אזרחי איראן ודרישתם לשינוי לא נעלמו מעיני המשטר, המודע לגודל הציפיות בציבור ומכיר בצורך לאפשר שינויים מסוימים. מדיניות ממשלתית שתיענה לדרישות האזרחים עשויה לסייע בטווח הקצר לחיזוק המשטר ולצמצום הפער בין מוסדות השלטון לאזרחים. הקלת הסנקציות מעניקה אף היא הזדמנות לשיפור הכלכלה, שעשוי לתרום ליציבות המשטר. הצלחת הנשיא לקדם רפורמות פנימיות והסרה מוחלטת של הסנקציות במסגרת הסכם קבע בין איראן למערב עלולות, עם זאת, להפוך במוקדם או במאוחר לחרב פיפיות עבור המשטר, המכיר בדרישה הציבורית לשינויים אך חושש מהשפעתם. ניתן לומר

כי המשטר ניצב בפני פרדוקס כפול: הסרת הסנקציות עשויה להקל את מצוקות האזרחים, אך גם להגביר את חשיפתה של איראן להשפעות מערביות ולחזק את החברה האזרחית, והצלחת רוחאני לקדם את מדיניותו עשויה לספק את מאוויי הציבור, אך גם להגביר את הציפיות למימוש רפורמות אזרחיות מרחיקות לכת ולחזק את מעמדו על חשבון המנהיג העליון.

הסנקציות הכלכליות שהושתו על איראן על ידי הקהילה הבינלאומית פגעו ללא ספק בכלכלתה, והכשירו את הקרקע לתמורה הפוליטית ולשינוי מדיניות הגרעין. עם זאת, ניתן לראות בהשפעתן גם גורם מעכב בדרך לקידום שינויים פוליטיים משמעותיים, בשל פגיעתן הקשה בחברה האזרחית ובמעמד הביניים, שנחשב לאחד מסוכני השינוי המרכזיים בחברה האיראנית. בעוד המעמדות הגבוהים היו מסוגלים בדרך כלל להתמודד עם השפעות המשבר הכלכלי, והמעמדות הנמוכים קיבלו מהממשלה פיצוי חלקי בצורת קצבאות וסבסוד סחורות מיובאות בסיסיות, הרי מעמד הביניים נאלץ לשאת בעיקר הנטל הכלכלי. באוקטובר 2012 הגדיר העיתון הרפורמיסטי "אבתכאר" את המשבר הכלכלי, שנגרם במידה רבה כתוצאה מהסנקציות, כ"המסמר האחרון בארון הקבורה של מעמד הביניים", והזהיר כי מעמד זה נשחק ונדחק אל מתחת לקו העוני.²⁰

שחיקת מעמד הביניים פגעה קשות באחד ממוקדי הכוח המרכזיים של המחנה הרפורמיסטי. במחקרו המבוסס על עבודת שטח שביצע במהלך מהומות 2009 באיראן, הצביע הסוציולוג האמריקאי קוון האריס על כך ש"התנועה הירוקה" התבססה במידה רבה על מעמד הביניים העירוני, שצמח באיראן בשני העשורים האחרונים.²¹ אחת הטענות המרכזיות שהועלו בשנים האחרונות מצד מבקרי הסנקציות הייתה כי מעמד הביניים עסוק עקב המשבר הכלכלי במאבק הישרדותי יומיומי, ואינו יכול להתפנות להמשך מאבקו לקידום חירויות פוליטיות ושינוי פוליטי. בדוח שפרסמה "רשת הפעולה הבינלאומית לחברה אזרחית" (ICAN) בשנת 2012 נטען כי מעמד הביניים העירוני, שמילא לאורך ההיסטוריה תפקיד מרכזי ביצירת שינוי באיראן, הוא הנפגע המרכזי ממשטר הסנקציות הגורם להיעלמותו.²² במקביל להחלשת מעמד הביניים תרמו הסנקציות דווקא לביסוס השפעתם הכלכלית של משמרות המהפכה, שחדירתם לפרויקטים כלכליים הואצה בעקבות הפסקת פעילותן של חברות מערביות באיראן. בראיון שהעניק דובר משמרות המהפכה, רמזאן שריף, ביולי 2013 ליומן הרפורמיסטי "שרק", אמר הקצין הבכיר כי הסנקציות הכלכליות חייבו את משמרות המהפכה להגביר את מעורבותם בפרויקטים כלכליים לאומיים, מכיוון שלא היה בכוחם של קבלנים מקומיים לבצעם לאחר עזיבת החברות הזרות.²³ דחיקת רגליהם של משמרות המהפכה מפרויקטים כלכליים גדולים בשנים הקרובות אינה סבירה גם לאחר הסרתן המוחלטת של הסנקציות, בשל חולשת המגזר הפרטי באיראן. שובן של חברות זרות לשווקים

האיראנים עשוי, עם זאת, לסכן את האינטרסים הכלכליים של משמרות המהפכה ולסייע לנשיא בבלימת כוחם. חידוש הנוכחות הזרה באיראן עשוי גם להגביר את השתלבות הכלכלה האיראנית בכלכלה העולמית, ולהרחיב את חשיפת החברה להשפעות מערביות שאינן מוגבלות לתחום הכלכלי בלבד.

הסרת הסנקציות עשויה להציב קושי נוסף בפני המשטר. מנהיגי איראן ניצלו בשנים האחרונות את הסנקציות כדי להרחיק עצמם מאחריות למשבר הכלכלי ולגייס תמיכה ציבורית כנגד מדינות המערב, שהוצגו כנושאות האשמה המרכזית בהחרפת המצוקות הכלכליות. הציבור נקרא "להדק חגורות" ולאמץ "כלכלת התנגדות" לנוכח התנאים הקשים שנכפו על איראן. בחירת הנשיא רוחאני הוכיחה כי אזרחי איראן אינם מוכנים לשלם את המחיר הכבד הכרוך בהמשך הסנקציות. יחד עם זאת, רבים מהם אימצו במהלך השנים גישה עוינת כלפי המערב, שנתפס במידה רבה כאחראי למצבם הקשה. סקר שביצעה חברת "גאלופ" בדצמבר 2012 הצביע על כך ש-47% מאזרחי איראן מטילים את האחריות למצבם הכלכלי הקשה על ארצות-הברית, לעומת 10% בלבד שראו את ממשלתם כאחראית למצבם.²⁴ הסרת הסנקציות עשויה לסייע בהפגת העוינות כלפי המערב ולהגביר את הדרישה הציבורית לפתיחות כלפי מדינות המערב, ובראשן ארצות-הברית. זאת במיוחד עקב העובדה כי קיום דיאלוג עימה כבר אינו נחשב טאבו.

הצלחת הנשיא לממש את הבטחותיו לציבור, ובראשן שיפור המצב הכלכלי, עשויה אף היא להציב אתגר בפני בכירי המשטר. מחד גיסא, כישלון הנשיא עלול להוביל לאכזבה בקרב האזרחים ולחידוש המחאה הציבורית. מאידך גיסא, הצלחתו לממש את מדיניותו עשויה לחזק את מעמדו על חשבון מעמדו של המנהיג העליון, ואף לעודדו לקדם רפורמות גם בתחומים אזרחיים נוספים. בכירי המשטר מוכנים, לפיכך, לגבות את הממשלה עד גבול מסוים, אך נחושים לבלום ככל יכולתם את

תהליך השינוי שמוביל הנשיא. המשטר ימשיך לפעול להסרת הסנקציות, אך יבקש למנוע את החדירה המערבית הצפויה בעקבות חידוש ההשקעות הזרות באיראן. המנהיג העליון יאפשר לנשיא לנהל משא-ומתן נקודתי עם ארצות-הברית בסוגיית הגרעין, אך ימשיך להתנגד לנורמליזציה ביחסים בין שתי המדינות. רוחאני יוכל לממש שינויים הדרגתיים ומוגבלים, שיקלו במידה מסוימת את האווירה הביטחונית בחברה, אך יוגבל ביכולתו לקדם רפורמות

הצלחת הנשיא לממש את הבטחותיו לציבור, ובראשן שיפור המצב הכלכלי, עשויה אף היא להציב אתגר בפני בכירי המשטר

אזרחיות מרחיקות לכת. תמיכת ראשי המשטר בנשיא תימשך כל עוד יימנע מחציית "קווים אדומים" שיוגדרו על ידי המנהיג העליון, ויהיה מוכן להסתפק בהוצאתם לפועל של שינויים מוגבלים, תחת פיקוח ובקרה מצד הממסד השמרני.

אחרית דבר

המאבק על דמותה של הרפובליקה האסלאמית רחוק מסיום. בחירת רוחאני כנשיא הייתה בבחינת איתות ברור לכמיהת הציבור האיראני לשינוי, אך המשטר אינו צפוי להסכין בקלות עם הצורך לקדם רפורמות אזרחיות מרחיקות לכת. נראה כי ראשי המשטר מעדיפים בשלב זה להתמקד בהקלת מצוקותיהם הכלכליות של האזרחים ולהשלים, לכל היותר, עם הרחבה מסוימת ומוגבלת של חירויות האזרח. הצהרותיו החוזרות ונשנות של מנהיג איראן, עלי ח'אמנהאי, בחודשים האחרונים, שבהן הביע את דאגתו לנוכח מצבה התרבותי של איראן ואת עוינותו הבלתי־מתפשרת ביחס לארצות־הברית, מעידות בבירור על "הקווים האדומים" שבכוונת השמרנים להציב בפני הנשיא גם בעתיד: שלילה מוחלטת של רפורמות פנימיות שעלולות, לתפיסתם, לערער את ערכי היסוד של המהפכה האסלאמית ולסכן את יציבות המשטר, והתנגדות נחרצת לנורמליזציה ביחסים בין איראן לארצות־הברית.

בטווח הקצר, המשטר עשוי להכיל את הדרישה הציבורית לשינוי באמצעות שיפור המצב הכלכלי והקלות מסוימות בחירויות הפרט. 35 שנים אחרי המהפכה האסלאמית נראה כי רוב אזרחי איראן מבכרים שינוי הדרגתי על פני שינוי מהפכני נוסף, שתוצאותיו אינן ידועות. התייצבותם של למעלה מ־30 מיליון אזרחים בקלפיות בבחירות לנשיאות לא ביטאה בהכרח את הסכמתם עם המסגרת השלטונית, אך העידה על נכונותם לנסות להשפיע על גורלם במסגרת כללי המשחק שהמשטר מאפשר להם. בהעדר אלטרנטיבה ברורה ומבטיחה למשטר הנוכחי ולנוכח החשש מפני דיכוי נוסף של מחאה פוליטית, רוב האזרחים מעדיפים להתמקד בשיפור מצבם הכלכלי ולבטא את תסכוליהם במרחב הפרטי או ברשתות החברתיות. ספק רב, עם זאת, האם יצליח המשטר לבלום לאורך זמן את הדרישה לקידום שינויים פוליטיים מרחיקי לכת. בחירת רוחאני שבה והוכיחה את עוצמת הציבור האיראני, שהפגין במספר הזדמנויות לאורך ההיסטוריה האיראנית החדשה את נחישותו למלא תפקיד מרכזי בעיצוב גורלו. היקף התמיכה ברוחאני העיד על כך שמחנה דורשי השינוי חי ופועל, על אף הדיכוי האלים של מהומות 2009.

כישלון המשא־ומתן הגרעיני בין איראן למערב והיעדר שיפור כלכלי בזמן הקרוב עלולים לעורר מחדש את תנועת המחאה הציבורית. מנהיג איראן כבר מכין את הקרקע לקראת כישלון אפשרי של המשא־ומתן, ובפברואר 2014 שב והדגיש את הצורך לממש מדיניות כלכלית המבוססת על "כלכלת התנגדות", במטרה לצמצם את התלות האיראנית בשווקים חיצוניים ולחלץ את איראן מהמשבר הכלכלי שבו היא נתונה.²⁵ בחירות 2013 כבר הוכיחו, עם זאת, כי אזרחי איראן אינם מוכנים להסתפק עוד בסיסמאות ריקות מתוכן, שאין בהן כדי לשפר את מצבם הכלכלי.

בתוך כך, תהליכי העומק החברתיים והדמוגרפיים באיראן עשויים להעמיק עוד יותר את הפער בין מוסדות השלטון לציבור. תהליכים אלה עשויים להציב בעתיד אתגר חמור בפני המשטר ותפיסת "שלטון חכם ההלכה", במיוחד אם מוסד זה יעמוד בפני משבר משמעותי, כמו למשל הסתלקותו של המנהיג העליון הנוכחי. הנשיא רוחאני הוא בן־טיפוחיה של המהפכה האסלאמית ובשר משרה, ונראה כי אינו חותר לערער על עקרונות היסוד שלה. עם זאת, השינויים שהוא מבקש לקדם עשויים להתברר בעתיד כראשיתו של תהליך, שלסופו גם הוא לא ייחל.

הערות

- 1 אתר הנשיא, 26 בנובמבר 2013, http://www.rouhani.ir/event.php?event_id=198
- 2 רשת "אל־ג'זירה" באנגלית, 11 בינואר 2014, <http://www.aljazeera.com/programmes/talktojazeera/2013/12/ali-jannati-unblocking-iran-social-media-20131218113940528582.html>
- 3 סוכנות הידיעות "איסנא", 14 בינואר, 2014, <http://isna.ir/fa/news/92102413760>
- 4 גארדיאן, 12 בנובמבר, 2013, <http://www.theguardian.com/world/2013/nov/12/iran-students-change-hassan-rouhani>
- 5 "כלמה", 5 בינואר, 2014, <http://www.kaleme.com/1392/10/15/klm-170569/>
- 6 "תאבנאכ", 12 בנובמבר, 2013, <http://www.tabnak.ir/fa/news/357354/>
- 7 אתר המנהיג העליון, 10 בדצמבר 2013, <http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=24687>
- 8 סוכנות הידיעות "פארס", 9 בינואר, 2014, <http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=13921019000241>
- 9 "רסא ניוז", 25 בנובמבר, 2013, <http://rasanews.ir/NSite/FullStory/News/?Id=190617>
- 10 <http://www.payvand.com/news/14/jan/1047.html>
- 11 ראו, למשל, דיווח על דחיקת תאגיד הבינוי "ח'אתם אל־אנביאא" של משמרות המהפכה מפרויקטי פיתוח כלכליים, "צלח ניוז", 4 בדצמבר, 2013, <http://solhnews.org/%D8%A7%D8%AE%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%B5%DB%8C-%D8%AE%D9%84%D8%B9-%DB%8C%D8%AF-%D8%B3%D9%BE%D8%A7%D9%87-%D8%A7%D8%B2-%D9%BE%D8%B1%D9%88%DA%98%D9%87-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%B9%D9%85%D8%B1%D8%A7%D9%86%DB%8C/>
- 12 סוכנות הידיעות "פארס", 10 בדצמבר 2013, <http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=13920919001701#sthash.sSpWaeVw.dpuf>
- 13 "ראו: סבז", 2 בדצמבר, 2013, <http://www.rahesabz.net/story/78448/>
- 14 סוכנות הידיעות "פארס", 7 בדצמבר, 2013, <http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=13920916000075>
- 15 תוצאות מפקד האוכלוסין והדיוור לשנת 1390 [2011], אתר המרכז לסטטיסטיקה של איראן, <http://www.amar.org.ir/Default.aspx?tabid=1160>
- 16 סוכנות הידיעות "פארס", 25 באוקטובר 2013, <http://farsnews.com/newstext.php?nn=13920802000453>

- 17 <http://www.dailystar.com.lb/News/Middle-East/2013/Dec-17/241442-iran-says-70-percent-of-tehran-watching-banned-tv.ashx#axzz2r7T1RaYi>
- 18 להרחבה בנוגע לתהליך החילון בחברה האיראנית, ראו: Yousef Ali Abazari, Abbas Varij Kazemi & Mehdi Faraji, "Secularization in Iranian Society", in: Mehdi Semati (ed.), *Media, Culture and Society in Iran: Living with Globalization and the Islamic State* (London & New-York, 2008), pp. 238-254; לשחיקת מעמד של אנשי הדת באיראן, ראו: רו צימט, "האם נשחק מעמד של אנשי הדת באיראן?", *זמן איראן*, גיליון מס' 8, 11 בספטמבר 2008, <http://humanities.tau.ac.il/iranian/he/pre/9-iran-pulse-he/69-8> וכן: רו צימט, "שובם של המהללים" לזירה הפוליטית באיראן, *זמן איראן*, גיליון מס' 46, 5 בינואר 2014, <http://humanities.tau.ac.il/iranian/he/pre/9-iran-pulse-he/276-zman-iran-46>
- 19 סוכנות הידיעות "איסנא", 13 בינואר 2014, <http://isna.ir/fa/news/92111107433/>
- 20 "אתבכאר", 2 באוקטובר 2012, <http://www.ebtekarnews.com/Ebtekar/News.aspx?NID=105266>
- 21 Kevan Harris, "The Brokered Exuberance of the Middle Class: An Ethnographic Analysis of Iran's 2009 Green Movement", *Mobilization, An International Journal*, Vol. 17, No. 4, 2012, pp. 435-455.
- 22 http://mideastafrica.foreignpolicy.com/posts/2012/08/02/sanctions_cripple_irans_middle_class_not_the_regime
- 23 "שרק", 22 ביולי 2013, http://www.sharghdaily.ir/Default.aspx?NPN_Id=164&pageno=5#
- 24 <http://www.gallup.com/poll/160358/iranians-feel-bite-sanctions-blame-not-own-leaders.aspx>
- 25 "תסנים", 25 בפברואר 2014, <http://www.tasnimnews.com/English/Home/Single/295088>